

7. Алешин А. П. Первые месяцы австро-германской оккупации в Николаеве // Летопись революции. – 1929. – № 5/6.
8. Викторев Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции. – 1927. – № 2.
9. Ряппо Я. Борьба сил в Октябрьскую революцию в Николаеве // Летопись революции. – 1922. – № 1; Ряппо Я. Революционная борьба в Николаеве (1918–1919 гг.) // Летопись революции. – 1924. – № 4.
10. Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Х., 1929.
11. Волін М. Історія КП(б)У. – Х., 1930.
12. Премыслер И. Германская оккупация на Украине в 1918 году // Исторический журнал. – 1938. – № 1.
13. Бориневич А. Географический и статистический экономический очерк Одесской губернии. – Одесса, 1921
14. Черненко Н. Очерки истории земельных отношений в Одесской губернии. – Одесса, 1925.
15. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. – 1929. – № 2.
16. Державний архів Одеської області. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 155.
17. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 8. – Спр. 68. – Арк. 10–12.
18. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919).
19. Державний архів служби безпеки України. – Спр. 465.
20. Раковский М. Е. Крах григорьевщины // История СССР. – 1966. – № 5.
21. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969.
22. Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція. – К., 2003.
23. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1927.

Summary

The following article presents the analysis of the historical and politological literature of the 1920's which studies the Ukrainian-German relations. It deals with the problems of the participation of German population in the peasant's revolts of the South Ukraine and Brest-Lithuania peace treaty.

Г. М. Васильчук

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ТА ПОЛІТИКА РОЗКУРКУЛЕННЯ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ 20-х – ПОЛОВИНА 30-х рр.): КОНЦЕПЦІЇ СУЧАСНОЇ ЗАХІДНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Дослідники зарубіжної історіографії використовують визначення «сучасні західні історики», маючи на увазі вчених із Європи та США [1]. У 90-х рр. XX ст. з'явилася низка праць західних та російських істориків, присвячених з'ясуванню саме концептуальних підвалин «теорії тоталітаризму», якою вирізнялася західноєвропейська та американська «радянологія» [2]. Англо-американською історіографією непу переймаються також і на початку XXI ст. [3], тобто її вивчення продовжується, але на нових ґносеологічних засадах. Завдання поданої статті – окреслити концептуальні підходи сучасної західної історіографії до проблем колективізації та розкуркулення на теренах УСРР в означений період.

Предметом ґрунтовної статті І.В. Павлової, яка працює в Інституті російської історії РАН, є «критика ревізійністського підходу західних істориків до вивчення сталінської Росії 30-х рр.» [1, с. 109], новий напрям якого, на її переконання, розпочався з другої половини 80-х рр. Вона називає основних представників «ревізійністського підходу» – істориків Ш. Фіцпатрика, Л. Віолу, Дж. Гетті, Г. Ріттешпорна, Р. Маннінг, Р. Терстона. Вони висвітлювали переважно соціально-політичну та соціокультурну ситуацію в радянському суспільстві, зосереджуючись на репресіях, їхніх наслідках, відносинах влади і суспільства. Так, відомий американський історик Ш. Фіцпатрик обстоює принципи вивчення повсякденного життя радянського суспільства [4, с. 38–58], але слід зазначити, що названі вчені не претендують на монометодологію.

Монографія відомого німецького дослідника аграрної історії Штефана Мерля про аграрний ринок в роки непу, яка з'явилася у 1981 р. [5], залишається «сучасною» і єдиною в німецькій історіографії з соціально-економічних проблем розвитку радянського суспільства 20-х рр., у якій також з'ясувуться так звані організаційно-господарські передумови масової колективізації. У 1990 р. він опублікував матеріал про соціальний розвиток радянської колгоспної системи, зосередившись на діяльності політвідділів МТС, які займалися партійними чистками в колгоспах та радгоспах [6, с. 49–60]. Формування колгоспної системи учений висвітлює в контексті теорії тоталітаризму, посиляючись на відомості офіційної статистики, відтворює руйнівні наслідки насильницької колективізації, політики розкуркулення, хлібозаготівель [7]. Засівна площа, кількість худоби та її зменшення, техніка, кадри колгоспів, розподіл продовольства стали предметом ретельного з'ясування німецького історика. На таких засадах написана його стаття про колективізацію та ставлення до неї селян [8]. Німецький

історик визнав той факт, що колективізація, політика розкуркулення та надмірні хлібозаготівлі є основними причинами голоду 1932–1933 рр., але він заперечує його «національну причетність», тобто факт навмисного винищення саме українців [9].

На початку 90-х рр. колективізації торкалися німецькі історики А. Каппелер, Р. Майєр [10], але побіжно, згадуючи про неї в контексті загальної історії України та сталінської доби. Їх колега Ш. Плаггенборг розглядає колективізацію з точки зору модернізації села, яку почав здійснювати Сталін одночасно з індустріалізацією. Зокрема, колективізація, на його думку, виявилася своєрідним «експериментальним полем» всієї аграрної політики, яка коштувала дорого – 6 млн жертв голоду 1933 р. [11, s. 763]. Він підкреслює той факт, що крім селян, особливо селянок, ніхто офіційно не виявив опору під час колективізації [11, s. 769]. З'ясовуючи соціально-демографічні втрати населення в СРСР від сталінських репресій, Плаггенборг виокремлює 300 тис. осіб розстріляних за роки колективізації та 6 млн жертв голодомору [12, s. 71–112], покликаючись на праці російських дослідників та Ш. Мерля [13]. Невинні жертви сталінізму, а їхня загальна кількість, за підрахунками Плаггенборга, сягає 8 млн осіб протягом 1928–1941 рр., – результат «цинізму політичного керівництва», безглузвих і «параноїальних» політичних рішень [12, s. 73].

Колективізацію і розкуркулення, з їх «кривавими» наслідками і насильницькими методами здійснення, на переконання німецького історика, можна віднести до апогею «в історії насилля» [12, s. 77]. Висвітлюючи організаційно-правові основи функціонування карально-репресивної системи в СРСР 30-х рр., Плаггенборг виокремлює аспект триразового покарання куркулів: позбавлення власності і депортування, економічна руйнація (ліквідація як класу), персональна ліквідація [12, s. 86]. Така інтерпретація репресій проти куркулів є оригінальною і справді системною.

Результати насильницької колективізації та політики розкуркулення висвітлювали Й. Баур, Д. Поль [14], а А. Хайнріх, з'ясовуючи «соціалістичну трансформацію України», торкнувся також соціально-економічних змін за роки колективізації [15]. Його монографічне дослідження є своєрідним рефератом опублікованих праць російських та німецьких істориків, а також української зарубіжної історіографії, тобто діаспорної. Вражає некритичне ставлення дослідника до фактажу та особливо оцінок, висловлених радянською історіографією, збережено тезу про те, що колективний рух був складовою кооперативного плану, котрий передбачав кредитно-фінансову і матеріально-технічну підтримку селянських господарств і товариств [15, s. 98]. Посилання автора на праці Р. Девіса 70-х рр. про врожайність зернових культур, а також на праці інших дослідників (Ш. Мерля, Б. Кравченка) [15, s. 103], можна пояснити відсутністю в авторському арсеналі статистичних довідників. Це стосується також висвітлення темпів колективізації по республіках, коли ним за основне джерело інформації взято роботи Р. Девіса 80-х рр. [15, s. 104]. З'ясування причин та наслідків голоду 1932–1933 рр. побудоване на основі опублікованих джерел, переважно монографічних досліджень зарубіжних авторів, хоча автор і цитує окремі праці С.В. Кульчицького та використовує збірник архівних документів, упорядкований Є.П. Шаталіною [15, s. 112].

Необхідно підкреслити появу окремого номеру журналу «Osteuropa», присвячено виключно з'ясуванню різних аспектів українського голодомору 1932–1933 рр. У ньому опубліковані статті українських істориків (Ю. Шаповала, С. Кульчицького, В. Васильєва), а решта – німецьких істориків: Рудольфа Марка про голод в Україні та інших регіонах СРСР, Яна Ерберта про феноменологію масового терору, Герхарда Зімона про голод як зброю сталінізму (голод та український націоналізм), Ріхарда Вульпіуса про церкву в роки голоду, Ніколаса Катцера про голод в РСФРР, Ілде Вільфрід про голод і націю, Рольфа Гебнер про висвітлення голоду в українській белетристиці [16]. Згадані автори, аналізуючи сучасну українську, російську, англо-американську історіографію, мають спільну для них концепцію тлумачення причин голодомору в Україні: він не мав антиукраїнського спрямування, а Сталін не прагнув знищити українців штучно створеним голодом. Простежується також тенденція уніфікації трагедії селян в Україні 1932–1933 рр., тобто ототожнення і співставлення з голодом в інших республіках СРСР.

Висвітленню політико-економічної та соціально-організаційної мотивації «примусової колективізації» присвячено окремий підрозділ ґрунтовної монографії Манфреда Гільдермайєра про історію становлення і падіння СРСР [17].

Англо-американська історіографія має багато спільного із західноєвропейською щодо висвітлення соціально-економічних змін в СРСР 30-х рр., враховуючи тривалість і ґносеологічну єдність історіографічної традиції. Поштовхом для переосмислення теоретичних схем і навіть деяких догматичних тлумачень періоду колективізації та розкуркулення стала монографія Р. Конквеста: англійською вона з'явилася у 1986 р. [18], її російськомовний переклад за редакцією М. Хейфеца у 1988 р. та українська версія [19], яка вирізняється від оригіналу відсутністю вступної частини. Не порушуючи хронологічних рамок нашої історіографічної розвідки, свідомо уникнемо змістовного аналізу праці цього відомого дослідника, але звернемо увагу на роботи його опонентів.

Дослідники Марк Таугер з США, Роберт Девіс з Великобританії, Роберта Маннінг з США, С. Уїткрофт з Австралії (хоча працює в Англії) є прихильниками наукової теорії про кризу радянської

економіки, яка мала суб'єктивні та об'єктивні причини. Професор Західно-Віржінського університету М. Таугер намагався з'ясувати вплив урожаю 1932 р. на появу голоду 1933 р. [20] Посилаючись на офіційну статистику другої половини 30-х рр., а також деякі сучасні праці українських і російських істориків, він зазначає, що збір зернових культур у 1932 р. був «дещо нижчим», відтак треба переглянути «теорію геноциду», тобто оцінки Р. Конквеста, Д. Мейса. Логіка та аргументація Таугера виглядають абстрактно, а його висловлювання про зменшення хлібозаготівельного плану для України не відповідають дійсності. Дані про хлібозаготівлі, якими він користується, є неповними, але і вони засвідчують порушення хлібофуражного балансу в Україні. Так, з 14,6 млн тонн валового збору зернових, за підрахунками Таугера, було заготовлено 4,7 млн, відтак, підкреслює він, селянам залишилося 10 млн тонн [20, с. 16]. Дивним є висловлювання Таугера про те, що «прихильники теорії геноциду погоджуються, що ні в 1933, ні в 1934 р. голоду не було» [20, с. 16–17]. Така оцінка має виразні ознаки фальсифікації, судячи з праць Р. Конквеста та Д. Мейса [21], які переконливо доводять факт масової смертності від голоду упродовж 1933 р., а також у 1934 р. від отруєнь та епідемії тифу.

Радянська економіка 1930–1933 рр., на переконання Р. Девіса, зазнала кризи, яку спричинила колективізація. У липні–серпні 1930 р. виявилися ознаки «міні-кризи» (зменшення валового продукту важкої промисловості, продуктивності праці) [22]. Економічна криза продовжувалася, вважав британський історик, досягнувши апогею восени 1933 р. (інфляція, зростання цін «на вільному ринку», скорочення поголів'я худоби, «безжалісне проведення заготівель зерна», голод).

Виступаючи на теоретичному семінарі з питань аграрної історії, що відбувся в Інституті російської історії РАН 24 червня 1997 р., С. Уїткрофт висловив думку про необхідність врахування «природничо-кліматичних та агротехнічних аспектів виникнення голоду» [23]. Він намагався ревізувати обґрунтування основної причини голоду – «розподіл» хліба, а не його кількість. Ставлячи під сумнів тезу про організований голод, тобто про «свідоме вилучення хліба у людей на Україні», Уїткрофт назвав «крайньою позицію» Р. Конквеста стосовно терору голодом [23, с. 96].

Концепція Р. Девіса та С. Уїткрофта, в основу якої покладено природничо-кліматичний фактор голоду, позначилася на аргументації та суб'єктивному тлумаченні становища сільського господарства. Теза про «захворювання рослин», які вплинули на збір зерна, виглядає цинічною в умовах рукотворного голодомору. Причиною кризи були колективізація, хлібозаготівлі, карально-репресивні методи, політика розкуркулення, а не «хвороба рослин».

Власну позицію на згаданому семінарі висловила американська дослідниця колективізації та політичних репресій Р. Маннінг, яка до причин голоду віднесла надзвичайні державні заготівлі, експорт, колективізацію, політику розкуркулення [23, с. 109]. Вона називає хлібозаготівлі «фанатичними», співставляє ситуацію 1927–1929 рр., коли стався голод, з найбільш неврожайним 1936 р., але підкреслює саме катастрофу 1932–1933 рр., зумовлену не «агротехнічними факторами». На її переконання звинувачення сталінського уряду у відповідальності за голод небезпідставні [23, с. 111]. Її наукова позиція щодо причин голоду, яку вона висловила ще у 1993 р. [24], залишилася без змін і на початку XXI ст. [25].

Об'єктивно оцінюючи соціально-економічне становище в 1932–1933 рр., Девіс та Уїткрофт не заперечують «злого наміру» Сталіна та його найближчого оточення, тому що вони могли: по-перше, відмовитися від експорту та від радикального вилучення в Україні насіннєвого фонду, по-друге, попросити міжнародну гуманітарну допомогу, по-третє, призупинити діяльність заготівельних комісій [23, с. 125]. У 2004 р. вийшла з друку їхня англomовна монографія про голод 1932–1933 рр. в СРСР, яка написана на архівних матеріалах та сучасних документальних виданнях [26]. Значне місце у ній відведено аналізу економічно-господарського становища в Україні: валовому збору зернових, хлібозаготівлям, відносинам республіканської та союзної номенклатур в умовах голодомору. Авторитетні історики не поступилися власними концепціями, які мають і свої переваги, але й певні недоліки.

Колективізації та з'ясуванню політики розкуркулення присвячено розвідки Лінн Віюлі [27], яка брала безпосередню участь в упорядкуванні архівних документів про трагедію радянського селянства [28]. Американська дослідниця висвітлює проблему в контексті теорії тоталітаризму, тобто причин та наслідків сталінського політичного терору.

До сучасних західних істориків, які активно досліджують соціально-політичну історію СРСР, у тому числі УСРР 20–30-х рр., безумовно, належить італійський вчений Андреа Граціозі. Він опублікував у 1989 р. відомі тепер «Листи з Харкова», тобто донесення італійських дипломатів про голод в Україні та на Кубані у 1932–1934 рр. [29]. Опубліковані ним доповідні записки ГПУ про політичну ситуацію в українських селах 1929–1930 рр. показали особливості масового спротиву селян колективізації та розкуркуленню [30]. Монографічні дослідження А. Граціозі російською мовою [31] висвітлюють взаємини влади і селянства, які характеризувалися збройними конфліктами, названі істориком «селянською війною». Він вивчає також обставини голоду 1932–1933 рр. в Україні, визначає його організований і штучний характер, але висловлює сумнів стосовно тлумачення голодомору в контексті геноциду, віддаючи перевагу у цьому єврейському холокосту [32].

Західна історіографія проблем колективізації та розкуркулення в Україні кінця 20-х – першої половини 30-х рр. поповнилася низкою ґрунтовних монографічних досліджень та статей, авторами яких є представники різних поколінь істориків, які писали про це ще у 60-х рр., але з'явилися публікації молодшої генерації. Колективізація висвітлюється шляхом відстеження та публікацій нових архівних документів, обговорення суперечливих питань на конференціях і теоретичних семінарах. Дуже мало праць про соціально-економічні наслідки колективізації, а основний акцент дослідників зосереджується на особливостях здійснення політичного терору проти селян. Це стосується насамперед політики розкуркулення. Слід виокремити, щонайменше, три ключових теоретичних підходи вивчення історії 20–30-х рр. в СРСР: модернізації, повсякденності та концепції тоталітаризму. Вони позначилися на структурних і ґносеологічних моментах наукової літератури з проблем соціально-політичних та економічних відносин. Ніхто з європейських чи американських дослідників не заперечує насильницького характеру колективізації та розкуркулення, їх руйнівних наслідків. Суперечливими залишаються тлумачення деяких причин та меншою мірою наслідків голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дехто виокремлює природничо-кліматичний фактор виникнення голоду, але як одну з можливих об'єктивних причин, інші з'ясовують політико-економічні обставини. Поширення набула концепція своєрідної територіальної рівноваги наслідків голодомору, тобто тотожності механізму творення, ідентичності наслідків, уніфікації самого явища в адміністративно-територіальних кордонах СРСР. Значна частина праць має ознаки політологічних, а не суто історичних досліджень, але є ґрунтовні розвідки, які базуються на архівних джерелах. Актуальність проблеми залишається, а її з'ясування продовжується, хоча назріла потреба написання історіографічних узагальнюючих праць за участю українських та зарубіжних істориків.

Джерела та література

1. Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России // Отечественная история. – 1998. – № 5.
2. Малиа М. Из-под глыб, по что? Очерк истории западной советологии // Отечественная история. – 1997. – № 5; Современные концепции аграрного развития // Там само. – 1998. – № 1; Кенез П. Западная историография гражданской войны в России // Россия XIX–XX вв. Взгляд зарубежных историков. – М., 1996; Рейман М. Заметки по проблеме сталинизма в историографии // Там само; Игрицкий Ю.И. Концепция тоталитаризма: уроки многолетних дискуссий на Западе // Тоталитаризм: что это такое? Исследование зарубежных политологов: Сб. статей, обзоров, рефератов, переводов. – М., 1993. – Ч. I.
3. Некрасов А.А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР: учебное пособие. – Ярославль, 2005.
4. Фитцпатрик Ш. Жизнь под огнем. Автобиография и связанные с ней опасности в 30-е годы // Российская повседневность 1921–1941 гг.: новые подходы. Доклады. – СПб., 1998.
5. Merl St. Agrarmarkt und die Neue Ökonomische Politik. Die Anfänge staatlicher Lenkung der Landwirtschaft in der Sowjetunion. 1925–1928. – Wien; München, 1981.
6. Merl St. Sozialer Aufstieg im sowjetischen Kolchossystem der 30-er Jahre? Über das Schicksal der bäuerlichen Parteimitglieder Dorfsowjetvor sitzenden, Posteninhaber in Kolchosen, Mechanisatoren und Stachanowube. – Berlin, 1990.
7. Merl St. Bauern unter Stalin. Die Formierung des sowjetischen Kolchossystem. 1930–1941. – Berlin, 1990.
8. Merl St. Kollektivierung und Bauernvermichtung // Die Umwertung der sowjetischen Geschichte / Hrsg. von D. Geyer. – Göttingen, 1991.
9. Мерль Стефан. Голод 1932–1933 годов – геноцид украинцев для осуществления политики русификации? // Отечественная история. – 1995. – № 1.
10. Kappeler Andreas Kleine Geschichte der Ukraine. – München, 1994.; Maier Robert Die Unzulänglichkeit des bolschewistischen Wirtschaftskonzepts // Die Sowjetunion im Zeichen des Stalinismus / Hrsg. von Antonio Peter und Robert Maier. – Köln, 1991.
11. Plaggenborg Stefan Die Sowjetunion – Versuch einer Bilanz // Osteuropa. – 2001. – № 7.
12. Plaggenborg Stefan Stalinismus als Gewaltgeschichte // Stalinismus. Neue Forschungen und Konzepte. – Berlin, 1998.
13. Араловец Н.А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная историография. – 1995. – № 1; Merl St. Wieviel Opfer forderte die «Liquidierung» der Kulaken als Klasse? Anmerkungen zu einem Buch von Robert Conquest // Geschichte und Gesellschaft. – 1988. – № 4.
14. Baur Johannes «Grosser Terror» und «Säuberungen» im Stalinismus. Eine Forschungsübersicht // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1997. – № 4; Dieter Pohl Stalinistische Massenverbrechen in der Ukraine 1936–1953. Ein Überblick // Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung. – 1997.
15. Heinrich Andreas Die sozialistische Transformation der Ukraine, 1917–1934. Analyse der politischen, ökonomischen und sozialen Veränderungen. – Marburg, 1997.
16. Vernichtung durch Hunger. Der Holodomor in der Ukraine und der UdSSR // Osteuropa. – 2004. – № 4–5.
17. Hildermeier Manfred Geschichte der Sowjetunion 1917–1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. – München, 1998.
18. Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – N.Y., 1986.

19. Конквест Р. Жатва скорби: Советская коллективизация и террор голодом / Под ред. М. Хейфеца. – Л., 1988; Конквест Роберт. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Переклад з англ. – К., 1993.
20. Таугер М.Б. Урожай 1932 года и голод 1933 года // Голод 1932–1933 годов: Сб. статей / Отв. ред., вступ. статья Ю.Н. Афанасьева. – М., 1995.
21. Famine in the Soviet Ukraine 1932–1933. A Memorial Exhibition / Prepared by: Oksana Procyk, Leonid Heretz, James E. Mace. – Cambridge, Mass, 1986.
22. Девис Р.У. Советская экономика в период кризиса 1930–1933 годы // История СССР. – 1991. – № 4.
23. Современные концепции аграрного развития. Кризис в советском сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) // Отечественная история. – 1998. – № 1.
24. Manning R.T. The Soviet Economic Crisis of 1936–1940 and the Great Purges // Stalinist Terror. New Perspectives / Edited by I. Arch Getty and Roberta T. Manning. – Cambridge, 1993.
25. Manning R.T. The rise and fall of «the extraordinary measures», January – June 1928: Toward a reexamination of the onset of the Stalin Revolution. – Pittsburg, 2001.
26. Davies R.W., Wheatcroft S.G. The Years of Hunger: Soviet Agriculture. 1931–1933. – Palgrave Macmillian, 2004.
27. Viola Lynne The role of the OGPU in dekulakozation, mass deportations and special resettlement in 1930. – Pittsburgh, 2000.; The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1917–1935 // Stalinist Terror. New Perspectives / Edited by I. Arch Getty and Roberta T. Manning. – Cambridge, 1993.
28. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: В 5 т. – М., 1999. – Т. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В.П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.
29. Graziosi A. «Lettres de Kharkov». La famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord a' travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934 // Cahiers du Monde Russe et Sovietique. – Paris. – 1989. – Vol. XXX (1–2).
30. Graziosi A. Collectivisation, Révoltes Paysannes et Politiques Gouvernementales / à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930 // Cahiers du Mond Russe. Russie-Empire russe Union Sovietuque-Étas indépendants. – Paris. – 1994. – Vol. XXXV (3).
31. Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине. 1918–1919 годы. Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – М., 1997; Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 2001.
32. Граціозі А. Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2005. – № 3.

Summary

The purpose of the given historiographic research is to find out the conceptual base and thematic directions of the western historiography problems of collectivization and dekulakozation, since in 1991, the crash of the USSR has caused original changes in the world historiographic discourse.